

ІМПЕРАТИВНІ ТА ДИСПОЗИТИВНІ НОРМИ В СПАДКОВОМУ ПРАВІ

IMPERATIVE AND DISPOSITIVE NORMS IN INHERITANCE LAW

Іванов А.М., к.ю.н.,
асистент кафедри цивільного права № 1*Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Шмига В.О., студентка III курсу

*Інститут прокуратури та кримінальної юстиції
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Статтю присвячено дослідженню особливостей установлення та виявів диспозитивності та імперативності в спадковому праві. Акцентовано увагу на тому, що з ухваленням 16 січня 2003 року Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) суттєвих змін зазнала більшість інститутів цивільного права України. У цьому контексті не стали винятком і окремі інститути спадкового права України. Аналіз відповідних правових норм свідчить, зокрема, про застосування законодавцем в окремих випадках диспозитивного методу правового регулювання, який є нетиповим для спадкового права. Окрім цього, зосереджено увагу на тому, що в результаті реформування спадкового права стало більш демократичним, доступним і надійним, у ньому враховані сучасні українські реалії, зарубіжний досвід, досягнення правової науки. Визначено функціональне призначення імперативних та диспозитивних норм у сфері спадкування. У науковій обов'язковості до виконання правила поведінки учасників цивільних правовідносин. При цьому диспозитивність та імперативність стосуються необов'язковості або ж обов'язковості внесення відповідної норми в масив джерел регулювання відповідних суспільних відносин, їх застосовність до визначених відносин і, відповідно, поширення на відповідних суб'єктів. Диспозитивність та імперативність виявляється лише в можливості / неможливості формування альтернативних правил поведінки, що робить відповідні норми необов'язковими / обов'язковими до застосування відповідно.

Ключові слова: спадкове право, цивільне право, імперативні норми, диспозитивні норми, права та обов'язки.

The article is devoted to the study of the peculiarities of the establishment and manifestations of dispositiveness and imperativeness in inheritance law. Emphasis is placed on the fact that with the adoption of the Civil Code of Ukraine (hereinafter – the Central Committee of Ukraine) on January 16, 2003, most institutions of civil law of Ukraine have undergone significant changes. In this context, some institutions of inheritance law of Ukraine are no exception. The analysis of the relevant legal norms testifies, in particular, to the application by the legislator in some cases of the dispositive method of legal regulation, which is atypical for inheritance law. In addition, attention is focused on the fact that as a result of the reform inheritance law has become more democratic, accessible and reliable, it takes into account modern Ukrainian realities, foreign experience, the achievements of legal science. The functional purpose of imperative and dispositive norms in the field of inheritance is determined. The scientific work emphasizes that in the national inheritance law the imperative norms prevail, and the sub-branch of the inheritance law differs in a high degree of formalization. According to the results of the research, it is concluded that modern inheritance law is a symbiosis of both imperative and dispositive legal norms. This combination, in turn, provides protection and security, creating conditions for the implementation of the participants of the inheritance of their civil rights and obligations. In the same way, both imperative and dispositive norms enshrine mandatory rules of conduct for participants in civil relations. However, dispositiveness and imperativeness relate to the non-obligation to certain relations, and therefore the spread to the relevant actors. Dispositiveness and imperativeness are manifested only in the possibility or impossibility of forming alternative rules of conduct, which makes the relevant rules optional or, conversely, mandatory for application, respectively.

Key words: inheritance law, civil law, imperative norms, dispositive norms, rights and obligations.

Усебічний та комплексний розгляд теми імперативних та диспозитивних норм у спадковому праві варто розпочати з того, що з ухваленням Цивільного кодексу України значних трансформацій зазнала більшість інститутів сучасного цивільного права. У межах таких змін не були винятком норми національного спадкового права (як імперативні, так і диспозитивні). Варто зазначити, що проведений у межах написання цієї роботи системний аналіз певних норм права дає можливість зробити висновок про те, що вітчизняний законодавець звертається до застосування в окремих випадках диспозитивного методу врегулювання правовідносин, що є нетиповим для спадкового права.

Дослідженню особливостей вияву диспозитивності та імперативності в спадковому праві присвятили свої праці такі вчені, як І.В. Спасиво-Фатєєва, В.Л. Яроцький, О.П. Печений, О.Є. Кухарев, С.С. Алексєєв, О.В. Грушевська, Е.О. Євстїгнєєв, Н.С. Кузнєцова, І.О. Маньковський, В.В. Надьон, Н.О. Невмежицька, О.О. Отраднова, С.О. Погрібний, Я.М. Романюк, М.В. Старинський, Я.М. Шевченко та ін.

Отже, щоб виділити диспозитивні норми в спадковому праві, потрібно визначити зміст поняття «диспозитив-

ність». У сучасній юридичній літературі термін «диспозитивність» визначається як свобода, допущення вибору [1]. Зокрема, С.С. Алексєєв зазначав, що диспозитивні норми характеризуються тим, що діють лише через те, що сторони своєю домовленістю не встановили інших умов своєї поведінки. Диспозитивні норми також називаються «заповнювальними»: вони заповнюють відсутнє погодження, функціонують лише тоді, коли сторони не домовились між собою з певного питання [2, с. 75]. Диспозитивні норми допускають регулювання відносин за згодою сторін, установлюють правило лише в разі відсутності такої згоди [3, с. 47].

Слід виокремити такий новий методологічний підхід, як розширення диспозитивних засад у спадкуванні і розширення договірному регулювання спадкових відносин, що раніше не було характерним для спадкового права. Серед виявів останнього варто вказати на можливість у договірному порядку змінити черговість права на спадкування (ч. 1 ст. 1259 ЦК), змінити розміри часток у спадщині спадкоємців за законом (ст. 1267 ЦК), здійснити договірний розподіл спадщини (ст. 1278 ЦК) тощо. Спадкоємці отримали можливість здійснювати тлумач-

чення заповіту (ст. 1256 ЦК). Законодавець, розширюючи можливості громадян у сфері спадкування, окремі новели врегулював досить фрагментарно, залишивши певні недомовленості [4; 7].

Диспозитивність цивільно-правової норми має розглядатись суто в контексті можливості відступлення від закріпленого в ній правила поведінки в бік альтернативної моделі або конкретизації наявного правила, що досягається способом саморегулювання. Наявність у нормі права правила поведінки, хоч і варіативного, за відсутності можливості його конкретизації або формування альтернативної моделі не є виявом диспозитивності. Так само не є виявом диспозитивності можливість відмови від реалізації суб'єктивного цивільного права, оскільки ця можливість закладена в самій природі суб'єктивного цивільного права [5].

Так, більш детально розкриваючи обрану проблематику, слід зазначити, що виявом диспозитивності в межах спадкових правовідносин є норми, які закріплюють право укладати різні договори. Як зазначає вчений О.Є. Кухарев, уперше суб'єктам спадкових правовідносин надано право встановлювати, змінювати або припиняти взаємні права та обов'язки на власний розсуд (через укладення правовчинів (договорів)) [6]. Закріплена вітчизняним нормотворцем можливість суб'єктів спадкових правовідносин щодо укладення різноманітних договорів у сфері спадкування пов'язана з розширенням диспозитивних засад регулювання цивільних правовідносин.

Окрім того, розширення виявів диспозитивності в межах спадкових правовідносин уможливило зміну зафіксованого чинним законодавством правила щодо зміни черговості. Зміна черговості одержання права на спадкування – це встановлення іншого, ніж передбачено законом, порядку закликання до спадкування спадкоємців за законом. Є такі два способи зміни черговості одержання права на спадкування: за домовленістю спадкоємців (договірний) і судовий. Відповідно до ч. 1 ст. 1259 ЦК України черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Цей договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере в ньому участі, а також спадкоємця, який має право на обов'язкову частку в спадщині [7].

Ще одним прикладом диспозитивності в спадковому праві є свобода заповіту. Зміст свободи заповіту традиційно розглядається в правовій доктрині через право заповідача вільно та на свій розсуд складати або не складати заповіт, вносити до нього зміни або взагалі скасовувати, а також визначати зміст заповіту через призначення спадкоємців, установлення заповідального відказу, покладення на спадкоємців інших обов'язків, зокрема немайнового характеру.

Наприклад, З.В. Ромовська стверджує, що елементами свободи заповіту є право особи самостійно і без зовнішнього примусу визначати доцільність та момент складення заповіту. Особі, яка забажала скласти заповіт, закон надає низку можливостей щодо вибору спадкоємців, визначення обсягу спадщини, покладення на спадкоємців обов'язків щодо третіх осіб [8].

На думку Є.Ю. Петрова, свобода заповіту виявляється в чотирьох аспектах, як-от свобода складення заповіту, свобода змісту заповіту, свобода зміни або скасування заповіту, свобода вибору виду заповіту. Це зводить заповіт у ранг регулятора цивільних правовідносин, який замінює закон. Невипадково норми гл. 86 ЦК України «Спадкування за законом» застосовуються за відсутності заповіту, тобто мають додатковий характер. Тому дивно виглядають твердження окремих сучасних авторів про те, що тенденція до розширення свободи заповіту безпосередньо впливає на послаблення родинно забезпечувальної функції спадкування, а спадкодавець не завжди може справедливо

визначити умови переходу свого майна в порядку спадкування [9, с. 70].

Спадкодавець, визначаючи частку свого майна в разі смерті, здійснює повноваження, що належать йому як власникові. Згідно зі ст. 319 ЦК України власник володіє, користується, розпоряджається своїм майном на власний розсуд. Власник має право вчиняти щодо свого майна будь-які дії, які не суперечать закону. Заперечуючи свободу заповіту через послаблення родинно забезпечувальної функції спадкування, а також неможливість власника майна в окремих випадках визначити справедливі умови переходу свого майна, прихильники ж відповідної точки зору ставлять під сумнів саму можливість розпорядження майном, що є визначальним елементом змісту права власності та характеризує таке право як найбільш широке за своїм змістом речове право [7].

Причому свобода заповіту не обмежується інститутом спадкування за заповітом, оскільки для формування черг спадкоємців законодавець вдається до абстрактної моделі припустимої волі спадкодавця щодо розподілу належного йому майна. Крім того, наявність заповіту дає можливість спадкоємцям відмовитися від прийняття спадщини лише на користь іншого спадкоємця за заповітом (ч. 1 ст. 1274 ЦК України). Норма, що закріплює право відмови від спадщини, є диспозитивною, оскільки передбачає право вибору спадкоємця. Тобто свобода заповіту корегує право на відмову від прийняття спадщини так, щоб його здійснення не суперечило останній волі спадкодавця.

Видається справедливим, що свобода заповіту не вичерпується правом спадкодавця діяти через вирішення питання про складення заповіту, обрання його виду, внесення до нього зміни чи скасування, а також визначення змісту заповіту. У такому вигляді свобода заповіту є незавершеною, адже воля має бути не лише висловлена особою за життя, а й належним чином реалізована після відкриття спадщини. В іншому разі свобода заповіту (як основна засада диспозитивності спадкового права) матиме декларативний, суто формальний характер.

Диспозитивні норми в спадковому праві варто дослідити на прикладі норм, які регулюють заповідальний відказ.

Згідно зі ст. 1238 ЦК України предметом заповідального відказу може бути передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить до складу спадщини. На спадкоємця, до якого переходить житловий будинок, квартира або інше рухоме чи нерухоме майно, заповідач має право покласти обов'язок надати іншій особі право користування ним. Право користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим або нерухомим майном зберігає чинність у разі подальшої зміни власника. Право користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим або нерухомим майном, одержане за заповідальним відказом, є таким, що не відчужується, не передається та не переходить до спадкоємців відказоодержувача [7; 10].

Слід зазначити, що чинним ЦК України визначено відкритий перелік тих майнових прав або речей, які можуть складати предмет заповідального відказу. Це свідчить про диспозитивний характер ст. 1238 ЦК України, де закріплено право користування житловим будинком, квартирою або іншим рухомим чи нерухомим майном як приклад легату [7]. У цьому аспекті можна вказати на широку автономію заповідача в частині встановлення певного майнового права на користь третьої особи – відказоодержувача.

Як зазначає О.Є. Кухарев, зміст диспозитивності спадкового права в частині встановлення заповідального відказу охоплює такі аспекти, як право заповідача зробити заповідальний відказ; відкритий перелік тих майнових прав або речей, що можуть становити предмет легату; розширення предмета заповідального відказу, що виражається в переданні у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить

до складу спадщини; правова свобода стосовно строків виконання заповідального відказу, що можуть виходити за межі спадкових правовідносин у разі надання права довічного користування житловим приміщенням [10].

Що стосується дослідження імперативних норм у спадковому праві, то найкраще їх проілюструвати на прикладі норм, що встановлюють строки та терміни. Слід зазначити, що переважання в спадковому праві норм імперативного характеру пояснюється низкою чинників, серед яких є такі: тісний зв'язок із сімейним правом, реалізація принципу соціальної справедливості, належне забезпечення реалізації дійсної волі учасників спадкових правовідносин, участь у вчиненні юридично значущих дій суб'єктів, наділених публічно-правовими функціями та застосуванням у сфері спадкування процедур державної реєстрації прав [11].

Слід звернути увагу на думку Т.М. Вахоневої, відповідно до якої своєчасність є необхідною умовою здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків. Гарантованість своєчасності досягається через імперативне закріплення в нормах цивільного права законних строків, визначених актами цивільного законодавства.

У спадковому праві майже всі строки мають імперативний характер. За допомогою строків суб'єкти спадкових правовідносин можуть реалізувати своє суб'єктивне право на спадщину [12].

Чинне цивільне законодавство передбачає виняток з імперативного правила, яке не пов'язує час відкриття спадщини з датою смерті спадкодавця. Часом відкриття спадщини посмертно реабілітованих осіб є день ухвалення рішення районною комісією з питань поновлення прав реабілітованих про повернення майна реабілітованого або відшкодування його вартості спадкоємцями першої черги [13].

Положення про заповіт у Цивільному кодексі України посідають перше місце. Це пояснюється тим, що право на спадкування виникає спершу в осіб, визначених у заповіті.

На це імперативно вказує стаття 1223 Цивільного кодексу України. Лише за відсутності заповіту, визнання його недійсним або в разі відмови від спадщини спадкоємців за заповітом право спадкувати одержують спадкоємці за законом.

Договір про зміну черговості одержання права на спадкування є безоплатним. Незважаючи на відсутність прямого застереження в законі, це впливає із суті відповідних правовідносин. Якщо припустити зворотнє, то доведеться визнати можливість укладення договору про продаж спадщини, чого чинне законодавство не передбачає.

Незважаючи на те, що чинне цивільне законодавство передбачає можливість укладати договори в межах спадкових правовідносин, що є диспозитивним, все ж таки є тут і певні елементи імперативності. У цьому аспекті слід указати на закритий перелік договорів, що можуть укладатися у сфері спадкування. Це означає можливість укладати лише такі договори, що прямо передбачені в книзі 6 ЦК. Указана особливість пов'язана з тим, що спадкове право містить більшу кількість імперативних норм, ніж будь-яка інша підгалузь цивільного права [14].

Окрім того, акцентуючи увагу на наявності імперативних норм у спадковому праві, слід зазначити, що в заповіті можуть міститися незаконні або й екстравагантні розпорядження, особливо якщо це секретний заповіт, зміст якого нотаріусу не зовсім відомий. Це питання про свободу заповіту, яка може межувати зі свавіллям. Тому існують імперативні норми спадкового права, покликани відігравати роль юридичного бар'єра. Свобода визначення змісту заповіту та здійснення права на заповіт обмежена правилами про обов'язкову частку та загальними вимогами ст. 13 Цивільного Кодексу про межі здійснення цивільних прав.

Таким чином, проаналізувавши вищевикладене, можна зробити висновок про те, що сучасне спадкове право – це симбіоз як імперативних, так і диспозитивних правових норм. Це поєднання забезпечує захист та охорону, створення умов для реалізації учасниками спадкових правовідносин їхніх цивільних прав та обов'язків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Знак М.А. Теоретические проблемы диспозитивности договорной ответственности в гражданском праве. URL: <https://elib.bsu.by/handle/123456789/19771> (дата звернення: 18.11.2021).
2. Алексеев С.С. Общая теория права: курс в 2-х т. Москва : Юрид. лит., 1982. Т. 2. 360 с.
3. Погрібний С.О. Імперативні та диспозитивні норми та їх роль в регулюванні цивільних відносин. *Університетські наукові записки*. 2010. № 2 (34). С. 46–54.
4. Печений О.П. Деякі проблеми методології спадкування. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/5622> (дата звернення: 18.11.2021).
5. Васильев В.В. Диспозитивність норм цивільного права з точки зору формально-догматичного підходу. URL: <http://www.pgp-journal.kiev.ua/archive/2018/12/3.pdf> (дата звернення: 18.11.2021).
6. Кухарев О.Є. Диспозитивність як базова категорія приватного права. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/2846> (дата звернення: 18.11.2021).
7. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435- IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 18.11.2021).
8. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник. Київ : Алерта, КНТ, ЦУЛ, 2009. 264 с.
9. Гушин В.В., Дмитриев Ю.А. Наследственное право и процесс : учебник для высших учебных заведений. 2-е изд. перераб. и доп. Москва : Эксмо, 2007. 720 с.
10. Кухарев О.Є. Зміст диспозитивності при встановленні заповідального відказу у спадковому праві України. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/3395> (дата звернення: 18.11.2021).
11. Кухарев О.Є. Сутність імперативності у спадковому праві. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12497/Kukhariev%20O.%20Ye.%20The%20Imperativeness%20Essence%20in%20Inheritance%20Law.pdf?sequence=1> (дата звернення: 18.11.2021).
12. Вахонева Т.М. Порядок та особливості обчислення строків за новим цивільним законодавством. *Право України*. 2004. № 2. С. 21–25.
13. Черногор Н.В. Строки та терміни у спадковому праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2011. 20 с.
14. Харьковская цивилистическая школа: грани наследственного права : монография / под ред. И.В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2016. С. 531–535.